

مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز

دوره هیجدهم، شماره دوم، پاییز ۱۳۸۱ (پیاپی ۳۶)

(ویژه نامه علوم تربیتی)

بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه های خطی

در کتابخانه های کشور

دکتر احمد شعبانی*

دانشگاه اصفهان

چکیده

فرهنگ و تمدن اسلامی حاصل میراث و ارزشهای علمی و هنری در طول قرون پیشین بوده، بخشی از این پیشینه در چارچوب نسخ و مکتوبات خطی به نسل حاضر انتقال یافته است. در این پژوهش به تعیین سطح پراکندگی نسخ خطی در جوانب مختلف شهرها، کتابخانه‌ها و اشخاص حقیقی مبادرت ورزیده ایم، تا بر حسب تشخیص پراکندگی به برنامه‌ریزی مناسبی بر اساس تهیه بودجه، تأمین نیروی انسانی متخصص و تجهیز امکانات برای مناطق کوچک و ناشناخته اقدام شود.

شیوه مورد استفاده در پژوهش حاضر مبتنی بر روش تحقیق کتابخانه‌ای به منظور تشخیص مکان یابی نسخ و مجموعه‌های خطی در کشور و استفاده از آمار توصیفی با توجه به دریافت پراکندگی جغرافیایی نسخ خطی است. بر این قرار آشکار شد که وضعیت کلی مجموعه‌های نسخ خطی در کتابخانه‌های کشور مشتمل بر شصت و نه کتابخانه گوناگون از نوع ملی، مجلس، سلطنتی، دانشگاهی، تخصصی، عمومی، آستان‌های مقدس، مساجد، خانقاه‌ها، موزه‌ها و مدارس قرار دارد. تهران بنا بر موجودیت پانزده کتابخانه معادل ۲۱/۳۷ درصد؛ و مشهد ده کتابخانه معادل ۱۴/۴۹ درصد از نظر اهمیت در بالاترین سطح قرار گرفته‌اند.

از بررسی فراوانی کتابخانه‌های شخصی در سطح شهرهای کشور عیان شد که در مجموع شصت و چهار کتابخانه حاوی نسخ و مجموعه‌های خطی است که در شهر تهران با توجه به موجودیت چهارده کتابخانه معادل ۲۱/۸۷ درصد؛ و همدان و یزد هر کدام هشت کتابخانه شخصی معادل ۱۲/۵ درصد جایگاه شایسته‌ای را حایز است.

واژه‌های کلیدی: ۱. نسخ و مجموعه های خطی ۲. توزیع جغرافیایی نسخ خطی ۳. مکان یابی نسخ خطی

۱. مقدمه

حفظ و حراست نسخه‌های خطی یکی از برنامه‌های عمده سازمانهای فرهنگی است که در رئوس برنامه‌ریزی نهادها و مراکز به صورت کلان به طور خاص بر عهده کتابخانه‌ها و سازمانهای علمی است. برنامه‌های حراست و استفاده از این مجموعه باید مبتنی بر تحقیقات همه جانبه پژوهشگران باشد.

است: "برای استفاده از کتب خطی ... مدیر باید ورقه‌های را که تقاضا کننده امضا می کند، تصویب نماید و بدون اجازه و تصویب صریح مدیر از این قبیل کتب نمی‌توان استفاده نمود" (تاریخچه کتابخانه مجلس، ۱۳۷۴:۱۱۶). در اثر چنین سختگیری‌های مداوم و مستمری که امروزه از سوی بسیاری کتابخانه‌ها برای مراجعین و دوستداران فرهنگی اعمال می‌شود، پراکندگی جغرافیایی نسخ خطی فقط در فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها ذکر شده و هنوز به نحو علمی مورد کنکاش واقع نشده است.

ضرورت و اهمیت این پژوهش در این است که هر چند بخش قابل ملاحظه‌ای از نسخ خطی در داخل کشور به چند کتابخانه عمده مانند کتابخانه‌های ملی جمهوری اسلامی ایران، مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، عمومی آیت ... مرعشی نجفی و وزیری مربوط می‌شود، بسیاری از کتابخانه‌های دیگر نیز نسخی را دارند که به مرور فهرست‌ها و یا آگاهی‌هایی از صورت و چند و چون این متون در کتب، نشریات، و مجلات علمی طبع شده است.

بدین منظور سعی شد پراکندگی جغرافیایی کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخ خطی در داخل کشور مورد بررسی قرار گیرد، تا شناسایی مقدماتی از میراث فرهنگی کشور که در کتابخانه‌ها، مراکز دولتی و شخصی نگاهداری می‌شود و شهرت زیادی هم ندارد، میسر شود.

۲. هدف

هدف اصلی تحقیق تعیین سطح پراکندگی نسخ خطی در شهرها، کتابخانه‌ها، و اشخاص حقیقی در کشور است. بر اساس تشخیص این پراکندگی، می‌توان در تهیه بودجه، تأمین نیروی انسانی متخصص، و تجهیز امکانات برای مناطق کوچک و ناشناخته برنامه ریزی مناسب کرد. در تداوم هدفهای فرعی، مسئولان می‌توانند فراتر از تهیه یک فهرست برای نسخ، به تهیه تصاویر و سرمایه‌گذاری‌های پژوهشی در رابطه با این گونه نسخ اهتمام نمایند.

۳. پرسش‌های پژوهش

پرسش‌های اساسی این پژوهش عبارتند از:

۱. در چه مناطقی از کشور، نسخه و اسناد خطی به صورت رسمی یا غیر رسمی حفظ و نگاهداری می‌شود و وضعیت کتابخانه‌هایی که نسخ خطی دارند، چگونه است؟
۲. پراکندگی جغرافیایی کتابخانه‌های شخصی و مجموعه‌های خصوصی در سطح کشور به چه ترتیبی است؟

۴. روش تحقیق

شیوه مورد استفاده در این پژوهش، مبتنی بر روش تحقیق کتابخانه‌ای و استفاده از آمار توصیفی است. نوع عملکرد مبتنی بر آن بود که ابتدا فهرستی از نام و مشخصات کتابخانه‌ها، و مجموعه‌های شخصی صاحب نسخ خطی از منابع مرجع استخراج گردید. این منابع عبارت بود از: کتابشناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی از ایرج افشار (۱۳۳۷)، نگارشی جامع بر جهان کتابشناسی‌های ایران از غلامحسین تسبیحی (۱۳۶۵)، تاریخ نگارش‌های عربی از فؤاد سزگین (۱۳۶۶) و توجه به فهرست‌های نسخ جمعی در فهرست مقالات فارسی از ایرج افشار (۱۳۷۴-۱۳۴۸). سپس مشخصات فهرست‌های نسخ خطی مذکور بر کارت برگه‌های مجزا ضبط گردید، و براساس تنوع شهرها، نوع کتابخانه‌ها و افراد صاحب نسخ، مشخص شد و آمار و اعلام مورد نیاز استخراج گردید.

۵. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

۵.۱. وضعیت کلی مجموعه‌های نسخ خطی در کتابخانه‌های کشور

آن چنانکه در جدول ۱ نشان داده شده، مجموعه نسخ خطی کتابخانه‌های کشور در چهارده شهر نگهداری می‌شود. هر چند ارزش فرهنگی و میزان کمی هر یک از این مجموعه‌ها متفاوت است و معیار حفظ و حراست این مواد از نظر بودجه و نیروی انسانی متنوع است، لیکن توسعه فرهنگی و امکانات فرهنگی هر یک از شهرها نیز با یکدیگر همگون نیست. به طور مثال، در تهران، پانزده کتابخانه؛ مشهد، ده کتابخانه؛ قم، هفت کتابخانه؛ همدان، هفت کتابخانه؛ شیراز، شش کتابخانه؛ و تبریز، شش کتابخانه نسخ خطی دارند. از نظر توان کیفی نیز امکانات در این شهرها یکسان توزیع نشده است، چنانکه بسیاری از شهرهای یاد شده فاقد متخصصان نسخه شناس بوده اند و از نظر تهیه فهرست‌های مواد مانند نوشتن فهرست توصیفی نسخ، شناسایی اجزای نسخه و بررسی قدمت آن به طور معمول به سازمان‌های فرهنگی بزرگ وابسته می‌باشند.

در زمینه تنوع کتابخانه‌های صاحب مجموعه نسخ خطی، سواى کتابخانه‌های عمده در هر کشور که به نحو معمول بخشی از هدف و وظایف خود را حفظ میراث فرهنگی یک ملت و قوم می‌دانند، در جدول ۱ چنین بازتابی در ذیل کتابخانه‌های ملی ایران، مجلس شورا، و سلطنتی به منصفه ظهور آمده، دیگر کتابخانه‌ها با توجه به ابعاد سازمانی خود در مجموعه‌سازی نسخ خطی شرکت جسته‌اند. از آن جمله کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران و زیر مجموعه کتابخانه‌های دانشکده‌ای آن، کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت معلم تهران و کتابخانه‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان، تبریز و مشهد از جمله مراکز دانشگاهی کشور در این مقوله می‌باشند. آن چه از میزان کمی کتابخانه‌های دانشگاهی در مجموعه سازی نسخ خطی آشکار است، وابستگی مراجعین و جامعه این گونه کتابخانه‌ها به دیگر انواع کتابخانه‌ای کشور بوده، نشان از فعالیت محدود کتابخانه‌های مزبور در مجموعه سازی میراث فرهنگی خطی کشور دارد یعنی کتابخانه‌های مختلف خارج از مراکز دانشگاهی کشور اهتمام جدی در گردآوری نسخ خطی مبدول داشته‌اند.

در مقابل هر چند بودجه مجموعه‌سازی کتابخانه‌های عمومی نسبت به سازمان‌های آموزش عالی بسیار محدود است، مجموعه‌های وسیع‌تری را در باب نسخ خطی حفاظت می‌نماید. از آن قسم فراوانی کتابخانه‌های عمومی در این خصوص پانزده مورد می‌باشد: تبریز و همدان، هر کدام ۳ کتابخانه؛ قم، ۲ کتابخانه؛ اصفهان، رشت، شیراز، کاشان، گرگان، مشهد و یزد، هر کدام ۱ کتابخانه.

جدول ۱: بررسی پراکندگی جغرافیایی انواع کتابخانه‌های کشور

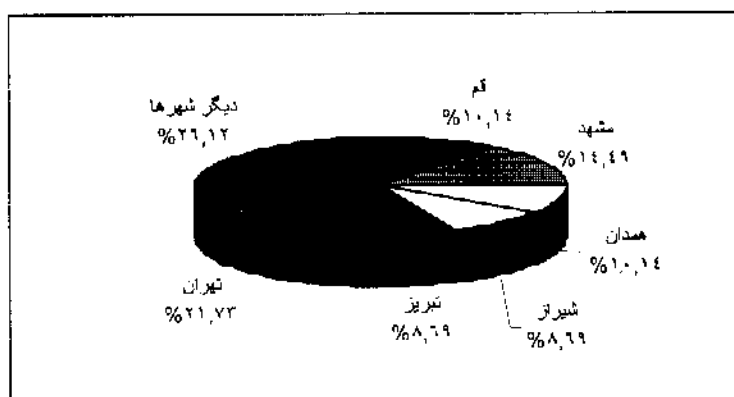
(دارای مجموعه‌های نسخ خطی)

کتابخانه شهر	ملی	مجلس	سلطنتی	دانشگاهی	تخصصی	عمومی	آستان مقدس	مساجد	خانقاه	موزه	مدرسه
اراک	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	۱
اصفهان	-	-	-	۱	-	۱	-	-	-	۱	۱
تبریز	-	-	-	۱	۱	۳	-	-	-	۱	-
تهران	۱	۱	۱	۲	۵	-	-	-	-	۱	۳
رشت	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	۱
ری	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-
شیراز	-	-	-	۱	۱	۱	۱	۱	۱	-	-
قم	-	-	-	-	-	۲	۱	۱	-	-	۳
کاشان	-	-	-	-	۱	۱	-	۱	-	-	۱
گرگان	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-
لاریجان	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-
مشهد	-	-	-	۱	-	۱	-	-	-	-	۶
همدان	-	-	-	-	-	۳	-	-	-	-	۴
یزد	-	-	-	-	-	۱	۱	۱	-	-	۱

در حاشیه و پیرامون کتابخانه های عمومی، مراکز فرهنگی که با اعتقادات ملی و مذهبی مردم پیوند دارند، گاهی مجموعه های بالنسبه معتبری از نسخ خطی دیده می شود. از آن جمله کتابخانه های آستان های مقدس، مساجد، خانقاه ها و مدارس که فعالانه در جمع آوری نسخه های خطی کوشیده اند، چنانکه فعالیت چشمگیر کتابخانه آستان قدس رضوی و عنایت اصحاب شیعی به آستان حضرت، دو شعبه عمده را برای این کتابخانه در تهران (کتابخانه ملی ملک) و یزد (کتابخانه وزیری) پدید آورد و یا کتابخانه هایی که در مدارس دینی در شهرهای مختلف مانند مشهد ۶ کتابخانه؛ همدان ۴ کتابخانه، تهران و قم ۳ کتابخانه فعالیت می کنند.

از بعد دیگر یعنی ارزیابی سازمان ها و کتابخانه ها به صورت دولتی و غیردولتی و بالطبع تأمین بودجه رسمی نیز می توان این مراکز را سنجید. چنانکه کتابخانه های ملی، مجلس شورا، سلطنتی، دانشگاهی، تخصصی، عمومی (دولتی) و موزه ها از بودجه عمومی کشور تأمین می شوند و کتابخانه های آستان مقدس، عمومی از درآمد وقف و مساجد و خانقاه ها از کمک ها و نذورات عامه بهره مند هستند، کتابخانه های مدارس دینی در روند جریان عادی بودجه و منابع انسانی در چارچوب محدودتری قرار دارند و در حفظ و حراست مجموعه نسخ خطی خود به حمایت بیشتری نیازمندند. بر چنین مبنایی "کتابخانه مدرسه فاضلیه" و "کتابخانه میرزا جعفر" در مشهد به منزله بخشی از گنجینه آستان قدس رضوی شکل گرفته است. احتمال می رود به مرور نیز در آینده کتابخانه های مدارس دینی در حوزه های کوچک و دور از مراکز بزرگ مذهبی به شدت تحت تأثیر روند توسعه آموزش عالی و امکانات جدید قرار گیرند. چنانکه بزرگترین کتابخانه نواحی غرب تحت عنوان کتابخانه غرب (در مدرسه آخوند) در شهر همدان، از تجهیزات گسترده و امکانات تبلیغی در خور نسبت به مجموعه وسیع خود نمی باشد.

در نهایت، به منظور استنتاج از بحث پراکندگی جغرافیایی انواع کتابخانه های کشور، باید اشاره کرد که در تهران با توجه به موجودیت پانزده کتابخانه معادل ۲۱/۷۳ درصد؛ مشهد ده کتابخانه معادل ۱۴/۴۹ درصد؛ قم و همدان هرکدام هفت کتابخانه معادل ۱۰/۱۴ درصد؛ و تبریز و شیراز هر کدام شش کتابخانه معادل ۸/۶۹ درصد باید از امکانات و تجهیزات در خور و فزونتری در زمینه حفظ و نگهداری، آموزش منابع انسانی، و امکان طبع و نشر مراکز دولتی و بخش های خصوصی برخوردار باشند. هر چند هیجده کتابخانه دیگر در شهرهای مختلف معادل ۲۶/۱۲ درصد برخوردار از نسخ و مجموعه های خطی است، که بازتابی از توسعه امکانات و تجهیزات کتابهای خطی در سطح کشور تلقی می شود.

نمودار ۱: پراکندگی جغرافیایی نسخ خطی در انواع کتابخانه های کشور

۵.۲. بررسی کتابخانه های شخصی در سطح کشور و میزان نسخ خطی آن

در تعریف و توصیف کتابخانه شخصی در واژه نامه ها دو ویژگی را ذکر کرده اند: نخست اینکه از بودجه عمومی استفاده نمی کند، دیگر آنکه به یک فرد تعلق دارد (سلطانی و راستین، ۱۳۶۵: ۲۲۵). سالها قبل نیز ایرج افشار توصیفی از دستیابی به مواد و مکتوبات کتابخانه های شخصی در پانویس کتابشناسی فهرست های نسخه های خطی فارسی آورده که "بعضی از کتابخانه های معتبر شخصی... متفرق شده است" افشار (۱۳۳۷: ۳۱). بدیهی است که از بیان این موضوع کتابداران و مجموعه سازان نباید نسبت به این گونه کتابخانه ها بی اعتنا باشند، بلکه با پیگیری عمیق تر باید از

سرنوشت کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی اطلاعاتی مفید حاصل نمایند، تا به مدد دستیابی به مواد این گونه مجموعه‌ها، کمک شایسته‌ای در حفظ میراث فرهنگی کشور حاصل شود. آنچه از جدول ۲ آشکار است، بسامد پراکندگی کتابخانه‌های شخصی در هفده شهر قرار دارد. در شهر تهران چهارده کتابخانه شخصی وجود دارد که صاحبان نسخ خطی متوفی می‌باشند، از وضعیت برخی از این مجموعه‌ها و آثار آنها اطلاع دقیقی در دست نیست. از آن جمله از کتابخانه شخصی محمدامین الخنجی (محفوظ، ۱۹۷۵) و کتابخانه شخصی فخرالدین نصیری (محفوظ، ۱۹۵۷) که فهرستی از نسخ خطی آن را دکتر حسینعلی محفوظ در مجله *معهد المخطوطات العربیه* چاپ کرده، نشان‌ناچیزی باقی است.

پراکندگی کتابخانه‌های شخصی در سایر شهرها مبین برنامه‌ریزی عمیق است، در همدان و یزد، هر کدام ۸ کتابخانه شخصی؛ شیراز و قم، هر کدام ۶ کتابخانه شخصی قرار دارد. برخی از این کتابخانه‌ها، جایگاه والایی در سطح میهن دارند، چنانکه کتابخانه شخصی خاندان آقامیرحسینیان در قزوین برخوردار از ۱۱۲ نسخه خطی نفیس است (دانش پژوه، ۱۳۴۸)، همچنین کتابخانه شخصی مدیر شانه چی در مشهد، ۱۴۵ نسخه خطی دارد (مدیر شانه‌چی، ۱۳۴۶) و کتابخانه شخصی طباطبایی در تبریز، صاحب ۱۴۶ نسخه خطی است (طباطبایی، ۱۳۵۴). ضرورت توجه گسترده دولت به حفظ این میراث‌های پراکنده امری بدیهی است.

جدول ۲: بررسی فراوانی کتابخانه‌های شخصی صاحب نسخ خطی در سطح شهرهای کشور

شهر	کتابخانه	فراوانی (باب)	نام و تعداد نسخه خطی (جلد)
آمل		۱	کتابخانه آقا میرزا ابوالحسن پیشنماز آملی (۲۵ نسخه)
اراک		۱	کتابخانه شخصی دهگان (۱۵ نسخه خطی)
اهواز		۱	کتابخانه شخصی محمد شوشتری (۳۲ نسخه)
اصفهان		۴	کتابخانه شخصی حسن جابری اصفهانی (۷۲ نسخه) کتابخانه شخصی روضاتی (۱۰۱ نسخه) کتابخانه شخصی کارول میناسیان (۲ نسخه) کتابخانه شخصی کتابی (۲ نسخه)
تبریز		۴	کتابخانه شخصی چرنابی (۶ نسخه) کتابخانه شخصی طباطبایی (۱۴۶ نسخه) کتابخانه شخصی محقق (۱۷ نسخه) کتابخانه علی آقا
تهران		۱۴	کتابخانه شخصی محمد حسین اسدی (۱۰۰ نسخه) کتابخانه شخصی مهدی بیانی (۴۳ نسخه) کتابخانه شخصی اسدالله خاکپور (۱۰۱ نسخه) کتابخانه شخصی محمدامین الخنجی (۷۷ نسخه) کتابخانه شخصی محمدعلی داعی الاسلام (۱۳ نسخه) کتابخانه شخصی فرمانفرماتیان (۶۳ نسخه) کتابخانه شخصی علی اکبر فیاض (۱۶۶ نسخه) کتابخانه شخصی معتمد (۲۷۱ نسخه) کتابخانه شخصی حسین مفتاح (۱۴۳۵ نسخه، ۲۸۰ سند و نامه) کتابخانه شخصی مجید موقر کتابخانه شخصی اصغر مهدوی (۸۶۹ نسخه) کتابخانه شخصی مجتبی مینوی (۱۶۰ نسخه) کتابخانه شخصی فخرالدین نصیری (۲۰۳ نسخه) کتابخانه شخصی سعید نفیسی (۷۸ نسخه)
رامسر		۱	کتابخانه شخصی عبدالوهاب فرید تنکابنی (۷۲ نسخه)
رشت		۱	کتابخانه شخصی شاد قزوینی (۱۵ نسخه)
زاهدان		۱	کتابخانه شخصی امیرتوکل کامبوزیا (۵ نسخه)
ساری		۱	کتابخانه شخصی طاهری شهاب (۴۴ نسخه)
شیراز		۶	کتابخانه شخصی خاوری (۱۵ نسخه) کتابخانه شخصی صدرالدین محلاتی (۱۹ نسخه) کتابخانه شخصی عینی (۱۶ نسخه) کتابخانه شخصی میر (۲۵ نسخه) کتابخانه شخصی وصال (۴۴ نسخه) کتابخانه شخصی هاشمی حسینی (۲۴ نسخه)

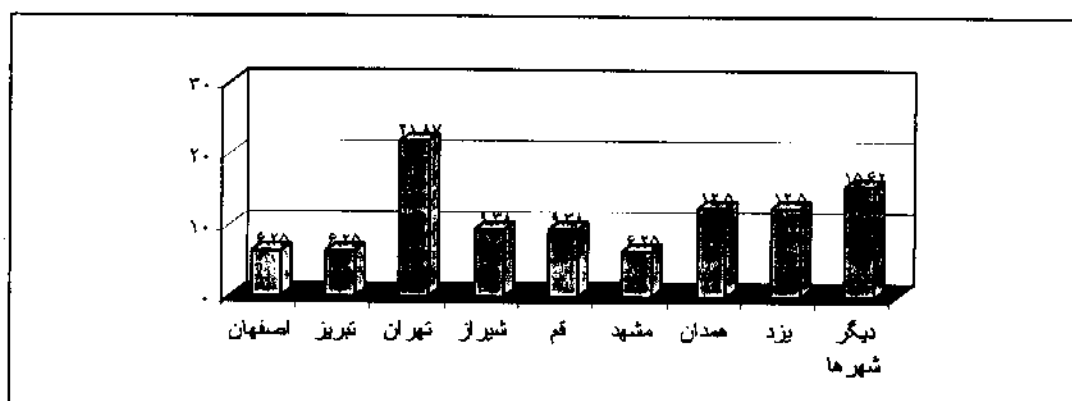
ادامه جدول ۲

کتابخانه خاندان آقامیر حسینیان قزوینی (۱۰۰۰ نسخه)	۱	قزوین
کتابخانه شخصی استادی (۱۶۰ نسخه) کتابخانه شخصی حجه الاسلام شیخ علی خوانساری (۱۵۰ نسخه) کتابخانه شخصی روحانی کتابخانه شخصی آیه... زنجانی کتابخانه شخصی حجه الاسلام طبسی حائری کتابخانه شخصی حاجی میرزا حسین نوری	۶	قم
کتابخانه شخصی آیه... رضوی (۱۰۰ نسخه) کتابخانه شخصی عاطفی (۱۶۰ نسخه)	۲	کاشان
کتابخانه شخصی اصغرزاده (۷۴ نسخه) کتابخانه شخصی فرخ کتابخانه شخصی مدیر شانه‌چی (۱۴۵ نسخه) کتابخانه شخصی عبدالمجید مولوی (۶۷۶ نسخه)	۴	مشهد
کتابخانه شخصی اعتمادالدوله (۵۰ نسخه) کتابخانه شخصی حاجی ایزدی (۲۰ نسخه) کتابخانه شخصی بحرالفضائل (۱۶ نسخه) کتابخانه شخصی قاسم برنا (۵۲ نسخه) کتابخانه شخصی حبیب جواهری (۵۶ نسخه) کتابخانه شخصی دامغانی (۲۲ نسخه) کتابخانه شخصی کمالی (۱۲ نسخه) کتابخانه شخصی رضا همراه (۴۹ نسخه)	۸	همدان
کتابخانه شخصی آقا آتشی (۴۰۰ نسخه) کتابخانه شخصی آقا آصف پور (۲۴ نسخه) کتابخانه شخصی سریزدی (۲۷۵ نسخه) کتابخانه شخصی سید ابوالفضل سعیدی (۲۶ نسخه) کتابخانه شخصی حاج شیخ علی علومی (۸۱ نسخه) کتابخانه شخصی آقا محمود علومی (۷۰ نسخه) کتابخانه شخصی میرزا حسن محمودآبادی (۳۸ نسخه) کتابخانه شخصی احمدخان ملک ساسانی (۲۵۱ نسخه)	۸	یزد

* مواردی که کتابخانه‌ها فاقد گزارش تعداد نسخ خطی بوده، از ذکر کمی امتناع شده است.

آنچه از جدول ۲ مشخص می‌شود موجودیت ۶۴ کتابخانه شخصی در فهرست های موجود در سطح کشور است که حداقل مجموعه‌های خطی آن به نحو مستقل مطرح بوده است، هر چند برخی از صاحبان مجموعه‌های خصوصی مانند الفت اصفهانی، حاج حسین نخجوانی و حاج محمد نخجوانی، نسخ خویش را به مراکز فرهنگی اهدا کرده اند و ما نیز، نام کتابخانه‌های آنان را از فهرست حاضر حذف کردیم و سرنوشت کتابهای آنان مشخص است، اما از سرنوشت بسیاری از کتابخانه‌های شخصی اطلاعات دقیقی در دست نیست. شاید نام و عنوان برخی از صاحبان این کتابخانه‌ها با حیات و زندگی این افراد پیوند دارد، و به نحو طبیعی با وفات صاحبان نسخ، مواد خطی نیز پراکنده شده است. لیکن اهمیت بی بدیل این نسخ و مجموعه‌های شخصی نیاز به بازبینی مجدد متخصصین نسخه شناس دارد.

بر این مبنای، از بررسی فراوانی کتابخانه های شخصی در سطح کشور این مطلب روشن می شود که در تهران با توجه به موجودیت چهارده کتابخانه شخصی، معادل ۲۱/۸۷ درصد؛ همدان و یزد هر کدام هشت کتابخانه شخصی معادل ۱۲/۵ درصد؛ شیراز و قم هر کدام شش کتابخانه، معادل ۹/۳۸ درصد؛ اصفهان، تبریز، و مشهد هر کدام چهار کتابخانه، معادل ۶/۲۵ درصد از ساختار فرهنگی مناسب تری در مجموعه های شخصی در سطح کشور برخوردار هستند. هر چند بسیاری از کتابخانه های شخصی در طول دهه های اخیر، در کتابخانه های عمومی و دانشگاهی، یا کتابخانه ملی و کتابخانه مجلس ادغام شده، که نشان از باور و اعتقاد فرهنگی صاحبان نسخ و مجموعه های خطی به نهادها و مؤسسات دولتی است، باید جوانبی را فراهم آورد تا حیات کتابخانه های شخصی تداوم و استمرار شایسته ای را احراز نماید.

نمودار ۲. فراوانی کتابخانه های شخصی صاحب نسخ خطی در سطح شهرهای کشور

۵.۳. صاحبان نسخ خطی در کشور و پراکندگی جغرافیایی آنها

در نهایت موجودیت نسخه های خطی به مجموعه داران خصوصی پراکنده در کشور باز می گردد که به قسمی پراکنده سخن از نسخ خطی آنها در مجلات نقد ادبی و تاریخی، حکایت از جریان حرکت نسخ بین اهل فضل و کتاب دارد. هر چند پویایی تحرک مبادله کتاب به نوعی رجحان پژوهشی و علمی قلمداد شده، لیکن مشکلات چندی نیز از حفظ نسخ به صورت شخصی قابل درک است. مهمترین افراد صاحب نسخ معمولاً در شهرهای بزرگ کشور سکنی دارند. در تهران حسن سادات ناصری (۱۶ نسخه)، همایون صنعتی زاده (۱۱ نسخه)، مسعود محتشمی (۸ نسخه) و افراد دیگری چون حسنعلی غفاری، حسین داوودی و عباس بهنیا از این عده اند. در شیراز معروف تر از همه احمد افشار شیرازی، علی اصغر سیفی و کرامت رعنا حسینی، صاحب نسخه خطی هستند، علاوه بر این در شیراز، آقایان فروردین (۷ نسخه)، عبدالکریم مکارمی و محمدجعفر واجد شیرازی (هر کدام ۴ نسخه)، سید امین الله کوثر، منتظر صاحب، و خاوری نیز در منابع مکتوب به عنوان صاحب نسخ خطی معرفی شده اند (شعبانی، ۱۳۷۴). همدان به عنوان یکی از محل های عمده تبادل نسخ دینی و عرفانی در غرب کشور به شمار می آید و نسخ خطی این دیار متعلق به خاندان محمود ایزدی (۷ نسخه)، حاج حسین پنبه چی (۳ نسخه)، پرویز جواهری، صدیقه حیدریان، عباس زند، امیر سامان دهگان، حمید سیرلو، فروزان، علی اکبر مجیدی و هادی مرتضوی است. بالاخره در یزد محمدعلی فرهمند به تنهایی ۹ نسخه را دارا می باشد. صاحبان نسخ خطی اغلب اهل علم و فضل هستند و بی تردید خواهان ضبط نام خود در مجلات و معرفی نسخ خویش به جامعه علمی شده اند، بی تردید دهها و صدها نسخه نیز در حلقه چرخش بازار مادی کتاب قرار دارد که نیاز به توجه دستداران و عالمان کتاب است، در غیر این صورت، از این کتب به جز برگههایی پریشان بر دیوار و سرسراها، چونان قابی رنگین و زینت افزای باقی نخواهد ماند.

۶. نتیجه‌گیری

از بررسی پراکندگی نسخ خطی در کتابخانه‌های کشور آشکار شد، که حفظ این نسخ بر عهده کتابخانه‌های متنوع دولتی و غیردولتی است، و هر کدام از مراکز مزبور از امکانات متنوع مالی و تخصصی برخوردار هستند. این امکانات در جهت تنوع حفاظت و نگهداری، منابع انسانی و شناسایی نسخه به مجامع و مصححین قابل بررسی است. یکی از نتایج پژوهش حاضر مشخص شدن، موجودیت کتابخانه‌های شخصی و صاحبان نسخ خطی در کشور است که از دیدگاه پراکندگی جغرافیایی از وسعت قابل توجهی برخوردارند. مدیران فرهنگی کشور باید صاحبان این مجموعه‌ها را تشویق کنند که نسخه‌های نفیس خود را یا به کتابخانه‌های بزرگ هدیه کنند و یا آنها را بفروشند. از دیگر نتیجه‌های این پژوهش موارد زیر قابل ذکر است:

۱. آن چنانکه از بررسی‌های موجود آشکار است، فعالیت و سرمایه‌گذاری دانشگاه‌ها و کتابخانه‌های دانشگاهی در نقاط متنوع کشور در زمینه نگاهداری نسخ خطی نسبت به کتابخانه‌های دیگر در کشور مانند ملی، مجلس، و عمومی ناچیز بوده و نیاز به بازبینی دارد. این نگرش از جدول ۱ استنباط می‌شود.
۲. تعدد کتابخانه‌های شخصی و پراکندگی آن در سطح میهن باستانی از تعلق خاطر فرهنگ دوستان ایرانی به کتاب و مجموعه‌سازی میراث فرهنگ ایرانی و اسلامی محسوب می‌شود. شیوه‌های توجه به نسخه‌های مزبور، حمایت شایسته‌ای است که می‌توان نسبت به کتابخانه‌های شخصی از طرف مراکز دولتی مبذول داشت. این مطلب موجب می‌شود تا از نظر روانی تعلق خاطر صاحبان نسخ خطی به همکاری و مشارکت بیشتر در معرفی مجموعه‌ها و نسخ خویش جلب گردد.

۷. محدودیت‌های تحقیق

یکی از عواملی که به طور جدی در پژوهش حاضر موانعی را جهت محقق ایجاد نمود، سختی دسترسی به رساله‌ها و موادی بود که به صورت مستقل، و یا به منزله مقاله در مجموعه‌ها و مجلات چاپ شده است. بر این قرار پژوهشگر و امداد بسیاری از کتابداران و همکاران واقع شد، هر چند برخی موارد جزئی را از طریق چکیده مقالات مورد ارزیابی قرار داد.

نکته بعدی تغییر و تحولات سازمانی، مراکز، مؤسسات، و به ویژه دگرگونی‌های کتابخانه‌های شخصی است. این دگرگونی‌ها در طول دو دهه پس از انقلاب اسلامی ایران تشدید شده است. تغییرات عناوین در کتابخانه‌ها نیز اضافه بر تحولات چارچوب‌های سازمانی گردید، مثلاً دگرگونی در چارچوب حفظ نسخ خطی در کتابخانه سلطنتی، که موجب شده این نسخ تحت نظر سازمانهای دیگری حفاظت شود و یا واگذاری برخی نسخ خطی تحت نظر یک سازمان مادر به دانشکده یا ادارات تابعه خود. بر این قرار به متابعت منابع روش تحقیق این مقاله از ایرج افشار، غلامحسین تسبیحی، و فؤاد سزگین آثار و مواد مکتوب را در بازتاب پراکندگی جغرافیایی و نام کتابخانه‌ها در پژوهش مرجع شمرده تا یکدستی در روند تحقیق حفظ شود.

منابع

- افشار، ایرج. (۱۳۳۷). کتابشناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا. تهران: دانشگاه تهران.
- افشار، ایرج. (۱۳۷۴-۱۳۴۸). فهرست مقالات فارسی. تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی و شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۵ جلد.
- تسبیحی، غلامحسین. (۱۳۶۵). نگرشی جامع بر جهان کتابشناسی‌های ایران، تبریز: نیما.
- دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۸). کتابخانه خاندان آقامیرحسینیان قزوینی، نسخه‌های خطی، ۶، ۳۵۳-۳۲۴.

- سزگین، فؤاد. (۱۳۶۶). *تاریخ نگارشهای عربی: کتابخانه ها و مجموعه های نسخه های خطی عربی*. ترجمه، تنظیم و فهرستها از چنگیز پهلوان، تهران: معارف.
- سلطانی، پوری؛ راستین، فروردین. (۱۳۶۵). *اصطلاح نامه کتابداری: فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- شعبانی، احمد. (۱۳۷۴). *فهرستی از اسناد خطی ولایت فارس در مجموعه های شخصی، فرهنگ فارس*، ۵، ۲۱۱-۲۰۹.
- طباطبایی، عبدالعزیز. (۱۳۵۴). *فهرست نسخه های خطی کتابخانه سیدمحمدعلی طباطبایی قاضی تبریزی، نسخه های خطی*، ۵۲۳، ۷-۵۱۱.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. (۱۳۷۴). *تاریخچه کتابخانه مجلس: اولین کتابخانه رسمی کشور*، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- محفوظ، حسینعلی. (الف ۱۹۵۷). *کتابخانه خصوصی فخرالدین نصیری، مجله معهدالمخطوطات العربیه*، ۳، ۵۵-۳۷.
- محفوظ، حسینعلی. (ب ۱۹۵۷). *کتابخانه خصوصی محمدامین الخنجی، مجله معهد المخطوطات العربیه*، ۳، ۶۵-۵۵.

پیوست ۱: بررسی فراوانی و نام کتابخانه های کشور (دارای مجموعه های نسخ خطی)

آن چنانکه در روش تحقیق این پژوهش توضیح داده شد فهرست نام و مشخصات کتابخانه ها از منابع مرجع متنوع استخراج گردید. از آنجا که تحولات مداوم در نهادها، سازمان ها، و مؤسسات موجب دگرگونی در نام کتابخانه ها در طول دو تا سه دهه اخیر شده، به منظور اطمینان و دقت بیشتر، نام کتابخانه های متنوع را که براساس جدول ۱ تحت عنوان «بررسی پراکندگی جغرافیایی انواع کتابخانه های کشور» آمده، در جدول ۳، از طریق ذکر شهرها و عنوان و نام کتابخانه موسوم به «بررسی فراوانی و نام کتابخانه های کشور: دارای مجموعه های نسخ خطی» بیان می نماییم. ترتیب نام کتابخانه ها در این جدول عبارت است از: کتابخانه های ملی، مجلس، سلطنتی، دانشگاهی، تخصصی، عمومی، آستان مقدس، مساجد، خانقاه، موزه و مدرسه.

جدول ۳. بررسی فراوانی و نام کتابخانه‌های کشور (دارای مجموعه‌های نسخ خطی)

شهر	فراوانی (باب)	نام کتابخانه
اراک	۱	کتابخانهٔ مدرسه صمصامیه
اصفهان	۴	کتابخانهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی کتابخانهٔ عمومی کتابخانهٔ موزه کلیسای وانک کتابخانهٔ رضویه مدرسه صدر
تبریز	۶	کتابخانهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی اداره اوقاف تبریز کتابخانهٔ موقوفه خانواده ثقة‌الاسلام کتابخانهٔ ملی تبریز کتابخانهٔ دولتی تربیت موزه آذربایجان
تهران	۱۵	کتابخانهٔ ملی جمهوری اسلامی ایران کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی کتابخانهٔ سلطنتی کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: به انضمام دانشکده‌های تابعه کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تربیت معلم کتابخانهٔ انجمن آثار ملی کتابخانهٔ بخش ایران شناسی بنیاد پژوهش‌های علمی فرانسوی سازمان اسناد ملی ایران کتابخانهٔ وزارت امور خارجه کتابخانهٔ وزارت دارایی کتابخانهٔ نوربخش: خانقاه نعمت‌اللهی کتابخانهٔ موزه ایران باستان کتابخانهٔ مدرسهٔ چهل ستون کتابخانهٔ مدرسهٔ شهید مطهری کتابخانهٔ مدرسهٔ مروی
رشت	۲	کتابخانهٔ ملی رشت (جمعیت نشر فرهنگ) کتابخانهٔ مدرسه مهدویه
ری	۱	کتابخانهٔ امام زاده عبدالعظیم حسنی
شیراز	۶	کتابخانهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی اداره اوقاف کتابخانهٔ ملی فارس کتابخانهٔ آستان شاهچراغ کتابخانهٔ مسجد خدای خانه جامع عتیق کتابخانهٔ خانقاه احمدیه

ادامه جدول ۳

قلم		
	کتابخانه آیه... گلپایگانی کتابخانه عمومی آیه... مرعشی نجفی کتابخانه آستان حضرت معصومه کتابخانه مسجد اعظم کتابخانه مسجد حجتیه کتابخانه مدرسه در راه حق کتابخانه مدرسه فیضیه	
کاشان	۴۰	کتابخانه انجمن آثار ملی کتابخانه امیرکبیر کتابخانه سید ابوالرضا کتابخانه مدرسه سلطانی
گرگان	۱	کتابخانه عمومی استان گرگان
لاریجان	۱	آستانه درویش تاجالدین
مشهد	۱۰	کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد کتابخانه مدرسه حاج حسن کتابخانه مدرسه خیرات خان کتابخانه مدرسه عباس قلی خان کتابخانه مدرسه فاضلیه کتابخانه مدرسه میرزا جعفر کتابخانه مدرسه نواب
همدان	۷	کتابخانه آرامگاه بوعلی کتابخانه خرد کتابخانه عمومی همدان کتابخانه دبیرستان امیرکبیر کتابخانه غرب (در مدرسه اخوند) کتابخانه مدرسه دامغانی کتابخانه مدرسه زنگنه
یزد	۴	کتابخانه شرفالدین علی یزدی کتابخانه وزیری کتابخانه مسجد جامع کبیر کتابخانه مدرسه خان بزرگ